

Каун, С. Б. «Беларусь паміж Усходам і Захадам»: заходні і ўсходні ўплывы на актавыя крыніцы Вялікага княства Літоўскага XIV—XVI ст. / С.Б. Каун // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) [і інш.]. — Мінск: БДУ, 2002. — С. 142—148.

С. Б. КАУН

«БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ УСХОДАМ І ЗАХАДАМ»: ЗАХОДНІ І УСХОДНІ ЎПЛЫВЫ НА АКТАВЫЯ КРЫНІЦЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА XIV—XVI ст.

На тэрыторыі Беларусі ў XIII—XVI ст. існавалі тры асноўныя традыцыі стварэння актавых крыніц. *Першая традыцыя* прыйшла з Візантыі ў X ст. і развівалася на землях рускіх княстваў у XI—XIV ст. Асноўнымі рысамі гэтай традыцыі былі: 1) напісанне акта на нацыянальнай мове (грэчаскай — ў Візантыі, старажытнаславянскай — на землях Русі); 2) асаблівыя метады замацавання (віслыя пячаткі, абрад крыжацалавання, якім зацвярджаліся дамовы); 3) даціроўка па канстанцінопальскай сістэме «ад стварэння свету», выкарыстанне замест лічбаў гадоў грэчаскіх літар; 4) фармуляр (ўнутраная структура) акта, які не быў дакладна распрацаваны. Для гэтай умоўна «рускай» традыцыі была характэрна таксама сімвалічная інвакацыя (формула звароту да Бога) ў выглядзе крыжа, а замест апрэкацыі (лацінскага *Vene valete* — пажаданне добра) выкарыстоўвалася формула «Амін».

Гэтая традыцыя стварэння актаў была распрацавана ў канцылярыях візантыйскіх імператараў і канстанцінопальскіх патрыярхаў. Жыхары рускіх земляў пазнаёміліся з гэтай традыцыяй у час паходаў на Візантыю кіеўскіх князёў Алега ў 907 г., Ігара ў 944 г. і Святаслава ў 971 г. Гэтыя паходы завяршыліся заключэннем мірных дамоў з Візантыяй 907 г., 944 г., 971 г., а ў 911 г. дамову падпісала спецыяльнае пасольства, якое было накіравана ў Канстанцінопаль князем Алегам «и от всех, иже суть под рукою его, светлых и великих

142

князь, и его великих бояр»¹. У «Аповесці мінулых гадоў» выкладзены змест копіі-перакладаў з грэчаскай мовы гэтых дагавораў (яны называліся «равно»), якія магчыма захоўваліся ў архіве кіеўскіх князёў. Расійскі вучоны А. А. Шахматаў лічыў дагавор 907 г. вынікам кампілярскай працы летапісца². С. М. Каштанаў, не адкідваючы версію А. А. Шахматава, сцвярджаў, што гэта была вусная дамова, якая магчыма папярэднічала дамове 911 г.³

Візантыйскую традыцыю стварэння *актаў унутранага кіравання* прынеслі з сабой на землі Русі грэчаскія царкоўныя іерархі. Яны з'явіліся ў Кіеве, Ноўгарадзе, Полацку і іншых рускіх землях пасля хрышчэння князя Уладзіміра, яго атачэння, баяр і гараджан у 988 г. Першымі формамі актаў ўнутранага кіравання былі дамовы паміж княжацкай уладай і царквой — *царкоўныя ўставы* князёў Уладзіміра і Яраслава. Царкоўны ўстаў Уладзіміра быў аформлены ў выглядзе яго дамовы з візантыйскай прынцэсай Ганнай⁴. На думку С. М. Каштанава гэта была па сутнасці (а не па форме) яшчэ адна дамова з Візантыяй, адкуль на Русь прызначаліся першыя мітрапаліты⁵. Царкоўны ўстаў князя Яраслава быў створаны ў форме дамовы з мітрапалітам Іларыёнам у 1051—1054 гг. Тэрыторыю Усходняй Беларусі закрануў царкоўны ўстаў смаленскага князя Расціслава Мсціславіча ад 30 верасня 1150 г. (па іншай даціроўцы — 1136 г.), які быў выдадзены епіскапу Мануілу па прычыне стварэння смаленскай епархіі⁶. Царкоўныя ўставы рэгулявалі адносіны паміж свецкай і царкоўнай ўладай, выдзялялі царкве матэрыяльныя сродкі забеспячэння, перадавалі з княжацкага ў царкоўны суд справы па канфліктах паміж мужам і жонкай, ерасям, чараўніцтву. У судзе епіскапа таксама разбіраліся справы царкоўных людзей.

Яшчэ адной формай актаў ўнутранага кіравання былі *жалаваныя (даравальныя) граматы* князёў царкве і манастырам. Захаваліся даравальныя граматы XII ст. наўгародскім Панталеймонаву і Юр'еву манастырам. З земляў Беларусі дайшлі да нас *укладная (данная) грамата ўдавы* (пасля 1377 г.) князя Альгерда Ульяны Успенскай царкве ў Азярышчах (каля Віцебска)⁷ і даравальная грамата князя Андрэя Альгердавіча Троіцкай царкве (прыдзелу полацкага Сафійскага сабора), выдадзеная ў перыяды ад 1350—1377 або 1381—1387 гг.⁸

143

Другая традыцыя стварэння дакументаў фарміравалася ў канцылярыях рымскіх пап, французскіх каралёў і імператараў Святой рымскай імперыі і прыйшла на землі Беларусі з Заходняй Еўропы праз ордэнскія дзяржавы ў Прыбалтыцы ў XIII ст. і Польскае каралеўства ў XIV ст. Яна мела наступныя рысы: 1) акты пісаліся пераважна на лацінскай мове (радзей на нацыянальнай, напрыклад, арыгінал дамовы паміж полацкім князем Глебам-Нарымунтам і полацкім епіскапам Рыгорам з аднаго боку і Лівонскім ордэнам і Рыгай з другога (не раней 1 лістапада 1338—1341 гг.), напісаны на ніжнянямецкай мове⁹), 2) метады замацавання дакумента мелі больш фармальны характар (манаграмы натарыусаў, пячаткі-адбіткі), 3)

дакументы даціравалі «ад нараджэння Хрыста», 4) дакладна распрацаваны фармуляр, які складаўся з 12 элементаў, 5) форма рэгістрацыі і захоўвання дакументаў — рэгестры, метрычныя і актавыя кнігі.

Трэцяя традыцыя стварэння актавых крыніц фарміравалася ў час дыпламатычных адносін з дзяржавамі Усходу — Крымскім ханствам, Заволжскай (Вялікай) Ардой, нагайскімі князямі. Яна характарызувалася напісаннем крыніц арабскімі літарамі, асаблівымі формамі дакументаў (ярлыкамі) са спецыфічнай ўнутранай структурай. Сляды гэтай традыцыі захаваліся ў перакладзеных на старажытнабеларускую мову актах-пераказах дыпламатычнай перапіскі канца XV — пачатку XVI ст., якія змешчаны ў Кнізе запісаў 5 Літоўскай Метрыкі¹⁰.

Традыцыі складання дакументаў знайшлі сваё адлюстраванне і ў падзеле пісараў канцелярыі ВКЛ на лацінскіх, рускіх і татарскіх. Але паводле меркаванняў польскага даследчыка М. Космана канцелярыя вялікага літоўскага князя Вітаўта, якая была арганізавана пасля Астраўскай згоды 1392 г., была падзелена толькі на два аддзелы: 1) лацінска-нямецкі; 2) рускі. Згодна з М. Косманам тыя самыя пісары стваралі дакументы на лацінскай і нямецкай мовах, а татарскага аддзела ў канцелярыі наогул не было. Паведамленне фламандскага вандроўніка і дыпламата Ж. дэ Лануа аб татарскіх пісарах пры двары вялікага князя Вітаўта ў 1422 г. польскі даследчык палічыў вельмі сумніцельным. М. Косман адзначае, што, па-першае, Ж. дэ Лануа мог назваць татарскімі дакументы, якія былі напісаны на «рускай»

144

мове, таму што ён не ведаў ніводнай з гэтых моў і нават кірылічных або арабскіх літар. Па-другое, фламандскі дыпламат не заўважыў, што ў канцелярыі Вітаўта ствараліся дакументы на нямецкай мове, таму ён не можа лічыцца дакладным назіральнікам. Па-трэцяе, дамовы Вітаўта з татарскім ханам Тахтамышам, яго сынамі, Эдыгеам, а таксама глейты (ахоўныя лісты) Вітаўта асобам, якія выязджалі ў Залатую Арду, не захаваліся і невядома, на якой мове (рускай або татарскай) яны былі напісаны. На аснове гэтых меркаванняў М. Косман высунуў гіпотэзу, што да Вітаўта татары пасылалі лісты на дзвюх мовах: уйгурскай і «рускай»¹¹. Гэтая складаная праблема патрабуе спецыяльнага даследавання, але магчыма ў канцелярыі ВКЛ, як і ў польскай каралеўскай канцелярыі XVI ст., былі толькі перакладчыкі (а не пісары) з усходніх на «рускую» мову.

На тэрыторыі Беларусі заходнеўрапейская і «візантыйска-руская» традыцыі стварэння знешнепалітычных актаў перапляталіся, пачынаючы з XIII ст. Гэта тлумачыцца ўплывам на акты полацкай княжацкай і епіскапскай канцелярыі, у якіх дамінавала «руская» традыцыя, заходнеўрапейскіх ўзораў стварэння дакументаў, якія існавалі ў канцелярыях рыжскага архіепіскапа і Лівонскага ордэна. Напрыклад, дамоўная грамата князя Гердзена ад імя Полацка і Віцебска з лівонскім магістрам (Конрадам фон Мандэрнам) і г. Рыгай 28 снежня 1263 г. датавана ад нараджэння Хрыста, але лічбы гадоў па руска-візантыйскай традыцыі даюцца літарамі кірыліцы: «колі богъ былъ ѿ лет и ѿ лет и ѿ лет и ѿ лет (т)...и по рожен(ы) божии дни за три дни»¹². У дамоўнай грамаце полацкага князя Ізяслава з Лівонскім ордэнам і Рыгай 1265 г. ў якасці своеасаблівай салютацыі (прывітання) даецца тэрмін «Слова», які на думку С. М. Каштанава выкарыстоўвалі ў сваіх актах ханы Джучыева ўлуса¹³. Таму можна заўважыць ўсходні (мангола-татарскі) ўплыў праз акты Паўночна-усходняй Русі на полацкія дакументы. А. Л. Харашкевіч адзначыла яшчэ два элементы акта, дзе адчуваецца «рускі» ўплыў. Па-першае, ў грамаце Ізяслава, як і ў дамове Ноўгарада з вялікім цвярскім князем Яраславам Яраславічам, двойчы патрабуецца цалаваць крыж для замацавання дамовы. Па-другое, ў грамаце Ізяслава змяшчаецца формула «Полотеск и Витьбеск одно есть», якая вельмі падобна да абарота «один есмь» ў грамаце аб

145

саюзе цвярскага князя Міхаіла Яраславіча (1294—1300) з маскоўскім князем Данілам Аляксандравічам¹⁴. Але патрэбна адзначыць, што большасць актавых крыніц па гісторыі Беларусі XIII — пачатку XIV ст., якія захаваліся, гэта менавіта дыпламатычныя лісты і дамовы Полацка з Рыгай і Лівонскім ордэнам. Таму ў гэтых дакументах больш праявілася перапляценне заходнеўрапейскай і рускай традыцый стварэння актаў.

Перапляценне заходнеўрапейскай і «руска-візантыйскай» традыцый стварэння актаў назіралася таксама ў перыяд Вялікага княства Літоўскага. Канцелярыя вялікіх літоўскіх князёў з’явілася яшчэ пры Міндоўгу (1235—1263). Так, захаваны ліст Міндоўга 1253 г. лівонскім гандлярам, ў якім з нагоды яго каранацыі ў 1253 г. гарантавалася бяспека гандлярам ў ВКЛ¹⁵. Захаваліся шматлікія пасланні вялікага літоўскага князя Гедыміна (1316—1341), якія пісаліся на лаціне пісарамі яго канцелярыі і накіроўваліся рымскаму папе, гараджанам заходнеўрапейскіх гарадоў Любэка, Штральзунда, Магдэбурга, Брэмена, Кельна, саксонскім дамініканцам і французскім епіскапам Тарту (Дэрт) і выспы Саарэма (Эзеля), гарадскім саветам Рэвеля (Таліна) і Рыгі¹⁶. У пасланнях дамінавала заходнеўрапейская традыцыя, што тлумачыцца напісаннем іх каталіцкімі манахамі (напрыклад, манахам-французскім Бертольдзям, аўтарам паслання Гедыміна рымскаму папе Іаану XXII). У некаторых дамовах Гедыміна (напрыклад, у дамове з Лівонскім ордэнам ад 1 лістапада 1338 г.) прасочваецца ўплыў традыцый полацкіх княжацкай і епіскапскай (і магчыма віцебскай княжацкай) канцелярыі. Гэта тлумачыцца тым, што згаданая дамова была заключана Гедымінам са згоды «епіскапа Полацка, караля і горада Полацка і караля Віцебска і горада Віцебска, якія ўсе на гэтым вышэй названым міру цалавалі крыж»¹⁷. Цікава,

што магістр, ландмаршалак Лівонскага ордэна і рыжскія ратманы па рускаму звычайу пры замацаванні дамовы таксама цалавалі крыж. На думку А. Л. Харашкевіч дадаткам да дамовы 1338 г. была гандлёвая дамова сына Гедыміна, полацкага князя Глеба (Нарымунта) і полацкага епіскапа Рыгора з гараджанамі Рыгі і магістрам Лівонскага ордэна, якая мела няпоўны фармуляр¹⁸.

Рысы «руска-візантыйскай» традыцыі стварэння актаў пераважалі ў дамовах Вялікага княства Літоўскага з рускімі (Сма-

146

ленскім, Цвярскім, Маскоўскім) княствамі, а таксама Наўгародскай і Пскоўскай феадальнымі рэспублікамі. Гэтыя дамовы пісаліся на «рускай» мове, замацоўваліся абрадам крыжацалавання. Некаторыя з гэтых дамоў ствараліся агульнымі намаганнямі канцэлярыі абедзвюх краін. Напрыклад, «перемирная грамота» 1371 г. паміж вялікім літоўскім князем Альгердам і маскоўскім князем Дзмітрыем Іванавічам была створана на аснове праекта, які прывезлі з сабой ў Маскву паслы ВКЛ.

Руска-візантыйская традыцыя стварэння *актаў унутранага кіравання* на землях Беларусі дамінавала да канца XIV — першай паловы XV ст. Толькі пасля Крэўскай уніі 1385 г. з’явіліся першыя акты, ў якіх пераважала заходнееўрапейская традыцыя. У першую чаргу гэта агульназемскія прывілеі, першы з якіх быў выдадзены польскім каралём і вялікім літоўскім князем Уладзіславам II Ягайлам 20 лютага 1387 г. Усе агульназемскія прывілеі пісаліся на лацінскай мове па вельмі падобнаму фармуляру. Заходнееўрапейская традыцыя пераважала ў актах, якія выдаваліся каталіцкай царкве (прывілеі Уладзіслава II Ягайлы ад 22 лютага 1387 г., фундушак Вітаўта). Гэтыя акты таксама пісаліся на лацінскай мове. Лацінамоўныя акты канца XIV — першай трэці XV ст. ствараліся або ў польскай каралеўскай канцэлярыі (прывілеі Ягайлы, Гарадзельскі прывілей), або ў лацінскім аддзеле канцэлярыі князя Вітаўта.

У «рускім» адзеле канцэлярыі князя Вітаўта пераважала руска-візантыйская традыцыя стварэння актаў унутранага кіравання. На думку польскага даследчыка М. Космана фармуляр дакументаў, якія пісаліся на «рускай» мове ў канцэлярыі вялікага літоўскага князя Вітаўта (1392—1430), больш падобны на фармуляр полацкіх грамат XIII—XIV ст., чым на фармуляр лацінскіх дакументаў гэтай канцэлярыі¹⁹. «Руска-візантыйская» традыцыя складання і «руская» мова напісання таксама дамінавала да канца XVII ст. ў актах, якія выдаваліся праваслаўнай царкве. Цікава адзначыць, што па назіраннях польскага даследчыка Ю. Бардаха польская мова ў справаводстве Польскага каралеўства і Вялікага княства Літоўскага з’явілася амаль адначасова. У кнігах Кароннай Метрыкі ўпершыню акт на польскай мове запісаны ў 1525 г., а ў Метрыку Вялікага княства Літоўскага — ў 1538 г.²⁰ Толькі пасля Люблінскай уніі 1569 г.

147

польская мова паступова выцесніла «рускую» са сферы дзяржаўнага справаводства ў Вялікім княстве Літоўскім на працягу канца XVI—XVII ст.

¹ Повесть временных лет. СПб., 1996. С. 18.

² Шахматов А. А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря // Записки Неофилологического общества. Пг., 1915. Вып. 8. С. 385—407.

³ Каштанов С. М. Из истории русского средневекового источника: Акты X—XVI вв. М., 1996. С. 57.

⁴ Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1959. Т. 1. С. 41—42.

⁵ Каштанов С. М. Указ. соч. С. 67.

⁶ Смоленские грамоты XIII—XIV вв. М.; Л. 1963. С. 75—79.

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. СПб., 1846. Т. 1. С. 21.

⁸ Полоцкие грамоты XIII—начала XVI в. / Сост. А. Л. Хорошкевич. М., 1977. Вып. 1. С. 45.

⁹ Там жа. Указ. сач. С. 39—41.

¹⁰ Литовская Метрика. Книга записей № 5. Вильнюс, 1993. С. 117—119, 120—127, 138—140, 143—145, 147—148, 154—165, 170—182, 219—221, 223—225.

¹¹ Kosman M. Orzel i pogoń: Z dziejów polsko-litewskich XIV—XX w. Warszawa, 1992. S. 115—117.

¹² Полоцкие грамоты. Вып. 1. С. 35—36.

¹³ Каштанов С. М. Интитуляция русских княжеских актов X—XIV вв. (опыт первичной классификации) // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1976. Т. VIII. С. 83.

¹⁴ Полоцкие грамоты. М., 1980. Вып. 3. С. 135—136.

¹⁵ Das alte Buch in Litauen: 16.—18. Jahrhundert; Ausstellungskatalog. Vilnius, 1997. S. 13.

¹⁶ Послания Гедимины. Вильнюс, 1966.

¹⁷ Там жа. Указ. сач. С. 186—194.

¹⁸ Полоцкие грамоты. Вып. 3. С. 131—132.

¹⁹ Kosman M. Dokumenty wielkiego księcia Witolda // Studia źródłoznawcze. Warszawa, 1971. T. XVI. S. 165.

²⁰ Bardach J. Z praktyki kancelarii litewskiej Zygmunta Starego // Prace z dziejów Polski feudalnej. Warszawa, 1960. S. 352.

148